KOJI MORITA

Tokyo University of Foreign Studies, Japan

NIEOSTROŚĆ OKREŚLENIA *JĘZYK PROSTY* NA POGRANICZU BAŁTYCKO-SŁOWIAŃSKIM Z PERSPEKTYWY JĘZYKA LITEWSKIEGO

SŁOWA KLUCZOWE: pogranicze bałtycko-słowiańskie, wielojęzyczność, wielokulturowość, język prosty, prosta mowa, Wielkie Księstwo Litewskie.

ADNOTACJA

Niniejszy artykuł dotyczy tzw. *języka prostego*, którym od wieków posługują się różne grupy narodowościowe na pograniczu bałtycko-słowiańskim. Ten swojski i nieoficjalny język funkcjonuje wśród niższych warstw społecznych jedynie jako narzędzie komunikacji werbalnej w społecznościach wielojęzycznych.

Autor wspomina również o tym, że w przeszłości istniał język o podobnej nazwie. Od XVI wieku do połowy XVII wieku w Wielkim Księstwie Litewskim funkcjonował język pisany zwany *prostą mową*. Był to wówczas oficjalny język literacki, obok języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Służyła również jako narzędzie komunikacji dla wyższych warstw społecznych w tym wielojęzycznym państwie.

Głównym celem niniejszego artykułu jest uwypuklenie nieostrości określenia *język prosty* na pograniczu bałtycko-słowiańskim, zwracając większą uwagę na interpretację tego znaczenia z perspektywy języka litewskiego.

ABSTRACT

This paper deals with the so-called *język prosty* which has been used for ages by various national groups living in the Balto-Slavic border region. This homely and unofficial language functions among the lower social classes only as a vehicle for verbal communication within multilingual communities.

The author also mentions the fact that in the past there existed a language called by a similar name. From the 16th century to the middle of the 17th century, in the Grand Duchy of Lithuania there

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

functioned a written language referred to as *prosta mova*. It was then the official literary language, apart from Old Church Slavonic. It also served as a communication tool for the upper social classes in the multilingual country.

The main goal of this paper is to highlight the ambiguity of expression *simple language* in the Balto-Slavic border region, paying more attention to the interpretation of the meaning from the perspective of the Lithuanian language.

WPROWADZENIE

W świetle dotychczasowych badań terenowych wiadomo, że wśród Polaków oraz innych narodów mieszkających na pograniczu bałtycko-słowiańskim rozpowszechnione jest określenie *język prosty* (*mowa prosta* lub inne określenia używane wymiennie). Miejscowi ludzie używają tego określenia dla swojego języka domowego, nieoficjalnego języka niższych warstw społecznych. Służy on jedynie do codziennej rozmowy i pełni funkcje komunikacyjne w środowiskach ludności wielojęzycznej tego terenu.

W tym miejscu jednak warto przypomnieć, że na tym terenie dawniej też istniał język, który nosił podobną nazwę. Od XVI wieku do połowy XVII wieku na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego funkcjonował język pisany, zwany *prostą mową*. Była ona w tamtych czasach oficjalnym językiem literackim obok języka cerkiewnosłowiańskiego, a jednocześnie środkiem porozumiewania się wyższych warstw społecznych ludności wielojęzycznej.

Głównym celem niniejszego artykułu jest uwypuklenie nieostrości określenia *język prosty* na pograniczu bałtycko-słowiańskim. Temat ten poruszałem już wcześniej w swoich rozważaniach naukowych (Morita 2002, 2004, 2006) i podobne zagadnienia już były analizowane przez wielu badaczy, natomiast w tej pracy dla osiągnięcia głównego celu podejmę go na nowo, zwracając większą uwagę na interpretację tego znaczenia z perspektywy języka litewskiego.

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

1. *JĘZYK PROSTY* NA POGRANICZU BAŁTYCKO-SŁOWIAŃSKIM

Językoznawcy i etonolodzy uważają, że Polacy na pograniczu bałtycko-słowiańskim w życiu codziennym posługują się w gruncie rzeczy częściej lokalną gwarą białoruską, czyli *językiem prostym* niż polszczyzną. Ten język z pogranicza bałtycko-słowiańskiego jeszcze nie jest przez językoznawców jednoznacznie zidentyfikowany, a wielu badaczy podaje tylko wyjaśnienia ogólnikowe. Na przykład, na początku książki opracowanej przez Irenę Maryniakową, Irydę Grek-Pabisową i Annę Zielińską pt. *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych Kresów północno-wschodnich* podana jest następująca definicja: „*mową prostą* lub mówieniem *po prostu* nazywamy lokalną gwarę białoruską, którą posługują się Polacy“ (Maryniakowa et al. 1996: 8). Leszek Bednarczuk pisze, że *„tzw. prosta mowa*, nasycony polonizmami i lituanizmami północno-zachodni dialekt białoruski“ (Bednarczuk 1999: 6), zaś Alojzy Adam Zdaniukiewicz w swojej książce pt. *Gwara Łopatowszczyzny* mówi, że „tak zwany język prosty jest narzeczem języka białoruskieg“ (Zdaniukiewicz 1972: 5). Mikołaj Sawicz twierdzi, że *„простая мова* представляет собой диалект белорусского языка“ (Савич 1990: 47)[1].

Dla mieszkańców wsi na pograniczu bałtycko-słowiańskim *język prosty* jest językiem ludzi niewykształconych, niższych warstw społecznych. Jak też twierdzi Ryszard Radzik: „Białoruszczyzna traktowana była przez lud jako język „prosty”, chłopski, nie nadający się do wyrażania wzniosłych uczuć, posługiwania się nim w towarzystwie ludzi kulturalnych, niegodny druku“ (Radzik 2000: 178). Według Iwony Kabzińskiej „funkcjonowanie *języka prostego* ma miejsce wyłącznie w komunikacji werbalnej. Jest to *język* mówiony, nie posiadający pisma, literatury“ (Kabzińska 1999: 66).

Litewski językoznawca Pranas Kniūkšta podkreśla natomiast wygodę *języka prostego* następująco:

[1] Autor dodaje: „Для этого диалекта характерны аканье-яканье, цеканье-дзеканье; его морфология, синтаксис и лексический состав типичны для северо-западных белорусских говоров.“

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

> Język ten był wygodny, gdyż umożliwiał porozumiewanie się zarówno z mówiącymi po polsku, jak i po rosyjsku, pozwalał lawirować pomiędzy tymi dwoma językami. Mówiącego w języku litewskim nikt nie chciał wysłuchać ani pan, ani pleban, a po białorusku rozumieli wszyscy (Kniūkšta 1990: 12).

Białoruski język literacki jest natomiast uważany przez ludność chłopską za język ludzi wykształconych. Świadczy o tym następująca wypowiedź mojej informatorki (ur. 1935), którą zanotowałem w czasie badań terenowych we wsi Naliboki na Białorusi: „Niektórzy tylko po bełarusku (literacki język białoruski – K. M.) rozmawiają, no to trzeba, żeby też człowiek był bardzo uczony“ (Morita 2001: 250).

Anna Engelking także – na podstawie własnych badań etnograficznych na Grodzieńszczyźnie – twierdzi:

> Językiem wspólnym dla całej ludności wiejskiej jest tu gwara białoruska, zwana przez jej użytkowników *językiem prostym* lub *miestnym* (‘miejscowym’). Określenie to znaczy tyle, co ‘mowa ludzi prostych, niewykształconych; gwara’ i jest przeciwstawiane językom *czystym*: rosyjskiemu, polskiemu i białoruskiemu literackiemu, którymi posługują się ludzie *uczone*, *inteligentne* i *szlachietne* (Engelking 1996: 178).

Można zatem wnioskować, że *język prosty* jest językiem ludzi należących do niższych warstw społecznych, który przeciwstawia się językom literackim (białoruskiemu, polskiemu i rosyjskiemu) ludzi wykształconych. *Język prosty* ma niższy status społeczny w konfrontacji z językiem mieszkańców miast, elit, inteligencji (Radzik 2000: 74).

Należy jeszcze zaznaczyć, że wśród mniej wykształconej ludności na Białorusi częściej występuje język mieszany, składający się z różnych elementów białoruskich i rosyjskich, tzw. *trasianka* (Smułkowa 2000: 91), a na Ukrainie tzw. *surżyk*, łączący elementy ukraińskie i rosyjskie (Masalska 1999: 224). Są one anormatywne, powstają i funkcjonują żywiołowo,

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

realizują się wyłącznie w komunikacji werbalnej, głównie w miejskich sytuacjach społecznych (ТДМ 1999: 9). Zdaje się, że oba mieszane języki zajmują pośrednie miejsce w hierarchii językowej, pomiędzy językami literackimi (białoruskim, ukraińskim i rosyjskim) a gwarami ludowymi.

2. *PROSTA MOWA* W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM

Dawniej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego funkcjonowały dwa języki literackie: obok języka cerkiewnosłowiańskiego pojawiła się tzw. *prosta mowa* (Успенский 1994: 65; ГЛЗ 2000: 4) (tak była powszechnie nazywana przez ówczesnych użytkowników, podobnie nazywano np. *język kancelaryjny Wielkiego Księstwa Litewskiego*, *starobiałoruski*, *staroukraiński*, *krywicki*, *zachodnioruski*, *kancelaryjno-słowiański* itd.), odróżniająca się wyraźnie zarówno swoim systemem gramatycznym, jak i słownictwem od języka cerkiewnosłowiańskiego. Jednak wśród językoznawców nie ma jednoznacznej opinii, czym faktycznie była *prosta mowa*, gdyż jest to pojęcie wieloznaczne (Getka 2012: 20).

Prosta mowa (*проста мова*), która powstała jako alternatywa wobec języka cerkiewnosłowiańskiego, na początku (w drugiej połowie XVI wieku) służyła przede wszystkim przybliżeniu wiernym utworów religijno-polemicznych, więc funkcjonowała jako swoista odmiana języka pisanego w sferze religijnej w odróżnieniu od tzw. *ruskiej mowy* (*руська мова*), która już od XIV wieku odgrywała rolę języka kancelaryjnego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (Мякишев 2008: 33–40). Znana jest z licznych zabytków pochodzących z okresu od drugiej połowy XVI wieku do końca wieku XVII. Miała różne cechy dialektalne w zależności od regionu i użytkownika.

Wydaje mi się, że określenie *prosty* znajdujące się na karcie tytułowej *Katechizmu* Szymona Budnego z 1562 roku[2]: *для простыхъ людей языка рускаго* było pierwszym

[2] Nakładem Kobe City University of Foreign Studies opublikowano w dwóch tomach teksty *Katechizmu* Szymona Budnego z 1562 roku zaopatrzone komentarzem: *Shimon Budoni, Kyōri-mondō (1562-nen), dai-ichibu.*

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

sygnałem powstania określenia *prosta mowa*. Omawiany *Katechizm* jest jedynym zachowanym dziełem Budnego napisanym w języku starobiałoruskim, w którym tylko cytaty biblijne przytaczane były w języku cerkiewnosłowiańskim. Można zatem stwierdzić, że *Katechizm* Szymona Budnego jest jednym z najważniejszych źródeł *prostej mowy* w XVI wieku.

Chociaż w XVI wieku w piśmiennictwie Wielkiego Księstwa Litewskiego używane były również inne języki (m.in. łacina i polski), oficjalnym językiem państwowym pozostała *prosta mowa* (Lazutka 1997: 33). Miała ona status języka kancelaryjnego do roku 1696, kiedy to postanowieniem sejmu warszawskiego wprowadzono język polski i częściowo łacinę (Grek-Pabisowa 1997: 146). Od tego momentu językowi polskiemu nadano status języka państwowego, a *prosta mowa* przetrwała w zróżnicowanych dialektach ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W XVI i XVII wieku, w celu ustalenia norm gramatycznych języka cerkiewnosłowiańskiego, jego gramatykę opracowali dwaj uczeni (ГЛЗ 2000) – Wawrzyniec Zyzani (1596) (Зизаній 1980) i Melecjusz Smotrycki (1619) (Смотрицький 1979), natomiast właściwie nie istnieje dokładny opis norm gramatycznych *prostej mowy* (tzn. literackiego języka starobiałoruskiego w XVI i XVII wieku używanego w urzędach państwowych i sądach na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego). Próbę ukazania samodzielnego systemu językowego siedemnastowiecznej *prostej mowy* jako odrębnego języka przedstawiają dwa warianty rękopiśmiennej *Gramatyki słowiańskiej* Iwana Użewicza (Paryż 1643; Arras 1645) (ГС 1970). Użewicz opracował gramatykę języka starobiałoruskiego, czyli języka państwowego Wielkiego Księstwa Litewskiego (Яскевіч 2001: 51). Przeważnie przyjmuje się, że język ten uformował się na podstawie języka staroruskiego, wspólnego dla ludności Białorusi i Ukrainy w czasie, gdy ziemie te wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego (Bardach 1988: 20),

Tekisuto oyobi kaisetsu [*Szymon Budny, Katechizm (Rok 1562), część pierwsza. Tekst i komentarz*], Kobe: Institute for Foreign Studies, Kobe City University of Foreign Studies, 2002, ii + 148 pp. (Annals of Foreign Studies Vol. 56); *Shimon Budoni, Kyōri-mondō (1562-nen), dai-nibu, dai-sanbu, dai-yonbu. Tekisuto oyobi kaisetsu* [*Szymon Budny, Katechizm (Rok 1562), część druga, część trzecia, część czwarta. Tekst i komentarz*], Kobe: Institute for Foreign Studies, Kobe City University of Foreign Studies, 2008, viii + 131 pp. (Annals of Foreign Studies Vol. 71).

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

czyli w tym ujęciu *prosta mowa* jest tworem ponadregionalnym, wspólnym dla Białorusinów i Ukraińców (Getka 2012: 21). Odrębnie rozwijał się w państwie moskiewskim język wschodnioruski, z którego ewoluował język rosyjski. Boris Uspienski krótko rysuje ogólne cechy *prostej mowy*:

> *Проста мова* противопоставляется как церковнославянскому языку, так и диалектной украинской или белорусской речи. Однако, в отличие от церковнославянского языка этот язык обнаруживает несомненный разговорный субстрат, который подвергается искусственному окнижнению за счет, во-первых, славянизации и, во-вторых, полонизации. Соотвественно могут быть выделены два варианта *простой мовы* – украинский и белорусский: украинский вариант более славянизирован, белорусский в большей степени полонизирован (Успенский 1994: 68).

Myślę, że trudno do końca zgodzić się z powyższą tezą Бориса Uspieńskiego, a pewne jest tylko to, że *prosta mowa* była bardzo zróżnicowana regionalnie. Sfera społeczna występowania *prostej mowy* była znacznie większa niż języka cerkiewnosłowiańskiego, który przede wszystkim służył do celów religijnych, a w mniejszym stopniu literackich. Język cerkiewnosłowiański, bardzo odległy od realiów ówczesnego życia, był już niezrozumiały dla szerokich kręgów społecznych, szczególnie dla warstw niższych (Успенский 1994: 252). *Prosta mowa*, mimo braku zasobu słownictwa abstrakcyjnego, które funkcjonowało w języku cerkiewnosłowiańskim, stanowiła zarówno użyteczne narzędzie twórczości religijnej, jak i świeckiej (np. kroniki, dokumenty państwowe, zbiory prawa, uchwały sejmowe, korespondencje prywatne) (Witkowski 1969: 8). Językiem tym spisywano przede wszystkim *Metrykę Litewską* (akta kancelarii wielkoksiążęcej od XV wieku) i słynne *Statuty Litewskie* (I: 1529, II: 1566, III: 1588). Nie wiadomo jednak, czy w tamtych czasach system językowy *prostej mowy* (typu *Gramatyki* Użewicza) był szeroko rozpowszechniony na całym terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, czy tylko na jego ograniczonym obszarze. Głównymi

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

użytkownikami tego języka były wyższe, lepiej wykształcone warstwy społeczeństwa ruskiego, nie zaś niższe warstwy społeczeństwa. Można stąd wnosić, że *prosta mowa* w hierarchii językowej stała niżej niż język cerkiewnosłowiański, ale wyżej niż gwary ludowe.

Dla ludzi kultury ruskiej język cerkiewnosłowiański był czysty, a powstanie *prostej mowy* znaczyło dla nich, jak podkreśla Teresa Chynczewska-Hennel, „pewnego rodzaju amalgamat rusko-polski jako konsekwencja ścierania się kultury polsko-łacińskiej z tradycją bizantyjsko-słowiańską" (Chynczewska-Hennel 1985: 57). Stąd można wnioskować, że *prosta mowa* była językiem mieszanym w przeciwieństwie do czystego języka cerkiewnosłowiańskiego.

3. OKREŚLENIE *PROSTY* Z PERSPEKTYWY JĘZYKA LITEWSKIEGO

Współcześnie w *języku prostym* używanym tylko w celu codziennej rozmowy, określenie *prosty* jest używane zgodnie ze znaczeniem słownikowym współczesnego języka polskiego[3]. Jednak warto tu zauważyć, że przymiotnik *prosty* poświadczony w języku polskim od XIV wieku miał od początku swojego istnienia charakter wieloznaczny[4], występował zarówno w znaczeniach konkretnych, jak i przenośnych.

Zigmas Zinkevičius podaje kilka wariantów litewskojęzycznego określenia *język prosty*, np. *(pa)prastà kalbà*, *prãstas liežiùvis* oraz *po prostu*, np. *paprastaĩ* (Zinkevičius 1993: 246; Зинкявичюс 1996: 304), natomiast *język prosty* po litewsku częściej określa się m.in. *gudų*

[3] *Słownik języka polskiego PWN z włączonym suplementem* pod redakcją Mieczysława Szymczaka, t. II, Warszawa: PWN, 1998, 898-899. Hasło „prosty": 1. «nie odchylający się w żadną stronę, nie skręcający w bok; równy, nie wykrzywniony, niekręty, nie wygięty, nie zgięty», 2. «o ludziach: stojący na niskim stopniu rozwoju intelektualnego, kultury, wykształcenia, obycia itp.; stojący nisko w jakiejś hierarchii», 3. «o przedmiotach: nie wyróżniający się niczym, skromny, niewykwintny, zwykły, pospolity, nieozdobny, niewyszukany», 4. «nieskomplikowany, niezawiły, niezłożony, oczywisty, zrozumiały», 5. «zwyczajny, naturalny».

[4] *Etymologiczny słownik języka polskiego* pod redakcją Andrzeja Bańkowskiego, t. II, Warszawa: PWN, 2000, 788. Autor podkreśla, że słowo to jest od początku wieloznaczne i wymaga dalszych studiów nad rozwojem semantycznym.

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

kalba, *gudiškai* (Zinkevičius 1996: 306–307). We współczesnym języku litewskim *gudas* jest synonimem *baltarusis*, trzeba jednak zwrócić uwagę na to, że *gudas* ma jeszcze dodatkowy sens, którego nie ma *baltarusis*. Nazwa *gudas* jest tradycyjnym określeniem Białorusina, szeroko rozpowszechnionym w litewszczyźnie przedwojennej (Čekmonienė, Čekmonas 1993: 352). Jest to obecnie oficjalna nazwa Białorusina. W słowniku etymologicznym języka litewskiego jest definicja następująca: 1. 'Białorusin', 2. 'Polak, Rosjanin' (Smoczyński 2007: 207). Według 20-tomowego słownika języka litewskiego, *gudas* to przede wszystkim *baltarusis (kartais lenkas ar rusas)*, czyli 'Białorusin (czasem Polak lub Rosjanin)'[5]. Należałoby jednak wyjaśnić, dlaczego *czasem Polak lub Rosjanin*?

Gudas – kiedyś mieszkaniec Litwy nielitewskiego pochodzenia – to przede wszystkim wschodni Słowianin – Rusin (Białorusin); rzadziej mówiono tak o Polakach i Rosjanach. Najczęściej oznacza: 'człowieka niemówiącego po litewsku'. Obecnie, jeśli się używa tego słowa „potocznie", to w zasadzie jest ono traktowane pogardliwie, a *gudas*-em można nazwać nie tylko Białorusina, lecz również Polaka i Rosjanina.

Podsumowując, *gudų kalba* ma nieostre znaczenie: 'język używany na terenie Litwy głównie przez ludność białoruską, polską i rosyjską, która nie mówi po litewsku'. W gwarach litewskich nazwa *gudas* ulega apelatywizacji i może oznaczać: 'człowieka mówiącego inną gwarą (litewską)' (Smoczyński 2007: 208)[6].

Dawna *prosta mowa* natomiast znacznie różni się od współczesnej, ponieważ należy ona do kategorii języka literackiego, a jej użytkownicy są ludźmi z wyższych warstw społecznych. Boris Uspienski uważa, że: „Само название *простa* ни в коем случае нельзя понимать буквально, поскольку выражение *простa мова* восходит к лат. lingua rustica" (Успенский 1994: 66).

Uspienski traktuje dawną *prostą mowę* jako *lingua rustica*. Odwołując się do *Gramatyki*

[5] *Lietuvių kalbos žodynas*, t. III: G–H, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956, p. 692.

[6] Oprócz tego *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (Smoczyński 2007: 208) podaje kilka derywatów od nazwy *gudas*: *gudijá* 'miejsce, gdzie mieszka wielu Białorusinów', *gùdiškas* 'białoruski', *gùdiškai* 'po białorusku' itd.

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

Użewicza, pisze, że *lingua rustica*, tzn. *prosta mowa*, stoi w hierarchii językowej pomiędzy *lingua sacra sclavonica* (tzn. językiem cerkiewnosłowiańskim) a *lingua popularis* (tzn. gwarami ludowymi). Określenie *prosty* miało kiedyś znaczenie: 'świecki, nie należący do duchowieństwa', gdyż w słowniku I. I. Srezniewskiego jest definicja następująca: *простыи* – 'мирской, не принадлежащій къ духовенству'[7]. Czyli w tamtych czasach synonimem *prosty* był *świecki*, a jego antonimem był *sakralny*. Dawna *prosta mowa* była językiem literackim, używanym przez ludzi wykształconych, więc należy przyjąć, że określenie *prosty* ma wyżej wymienione znaczenie. Choć mowa ta jest *prosta*, wcale nie znaczy, że jest ona gwarą ludową.

ZAKOŃCZENIE

Jak zaznaczyłem na początku artykułu, określenie *język prosty* jest obecnie szeroko rozpowszechnione na pograniczu bałtycko-słowiańskim. Trzeba jednak podkreślić, że nie istnieje *język prosty* jako jednolity system językowy funkcjonujący na całym terenie bałtycko-słowiańskim. Język ten może mieć różne cechy dialektalne w zależności od regionu i użytkownika. Każdy język może być *prosty*, dopóki jest przeciwstawiany językom o wyższym statusie w hierarchii językowej danego społeczeństwa, czyli każdemu językowi literackiemu, a dawniej językowi cerkiewnosłowiańskiemu. Jest to pojęcie nieostre i wieloznaczne.

Polacy mieszkający na tym pograniczu wstydzą się swojej gwary, mówiąc, że jest ona niegramatyczna i nieczysta, czyli *prosta*. Z tego wynika, że od wielu lat określenie *język prosty* jest używane przede wszystkim po to, żeby wskazać na niższy status społeczny w stosunku do języków o wyższym statusie. Za określeniem *prosty* kryje się świeckość lub niższa pozycja społeczna, będąca efektem hierarchicznej struktury na pograniczu bałtycko-słowiańskim. W rezultacie wieloletniego rozwarstwienia społecznego na tym obszarze stworzono własną formę

[7] Срезневский Измаил И., *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, t. II, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1902, с. 1584.

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

dyglosji. Sposób określający niską odmianę języka jako *prosty* był praktykowany na przestrzeni wieków.

Wydaje mi się, że badacze powinni zachować ostrożność przy określaniu, czy badany język można klasyfikować jako *prosty*. Najważniejsze jest to, jak jego użytkownicy sytuują siebie w strukturze hierarchicznej społeczeństwa. Z relacji moich rozmówców na Litwie wynika, że mówiący po polsku ludzie ze wsi też często uważają swój język za *prosty* w porównaniu z językiem mieszkańców z centralnej Polski. Według Iwony Kabzińskiej niektórzy mieszkańcy na Białorusi twierdzą, że *język prosty* jest odmianą języka polskiego lub gwarą polską (Kabzińska 1999: 66). Katarzyna Konczewska twierdzi, że na Grodzieńszczyźnie *mowa prosta* może być zarówno typową gwarą białoruską, jak i miejscową odmianą języka polskiego (Konczewska 2021: 62). Nie można zapominać, że status społeczny danego języka zawsze zależy od jego pozycji hierarchicznej w stosunku do innych języków w społeczeństwie oraz świadomości społecznej ich użytkowników.

Podsumowując dotychczasowe rozważania uzasadnione wydaje się stwierdzenie, że *język prosty* oraz *prosta mowa* są różnymi językami, natomiast okoliczności ich powstania są podobne: 1) są przeciwstawiane językom o wyższym statusie w hierarchii językowej, dawniej językowi cerkiewnosłowiańskiemu, a współcześnie językom literackim. Jednocześnie wskazują na pozycję w hierarchii społecznej ich użytkowników; 2) są tworami mieszanymi powstałymi w celu porozumiewania się ludności wielojęzycznej, dawniej głównie w piśmie, a współcześnie w mowie; 3) nie odnosząc się bezpośrednio do żadnej narodowości, pozwalają na zachowanie nieostrości granic językowych i tożsamościowych w sporach pomiędzy różnymi narodowościami. Świadczy o tym także fakt, że ludzie zamieszkujący te tereny często uważają się za *tutejszych* i mówią *po prostu*.

Wygląda na to, że historycznie na tym wielojęzycznym terenie określenie *prosty* jest najbardziej adekwatne i pozwala na zachowanie nieostrości granic językowych i tożsamościowych. O tej nieostrości określenia *języka prostego* moja informatorka (ur. 1935) ze wsi Naliboki na Białorusi mówi: „Taki język, no prawie wszyscy nazywają prosty, on nie jest i polski i nie ruski i nie bełaruski, wot w takiej wiosce tak rozmawiają no i jest prosty

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

język“ (Morita 2001: 250).

Tadeusz Lewaszkiewicz, w celu podkreślenia potrzeby ostrożnego podejścia do deklarowanej tożsamości narodowej, przywołuje fakty dotyczące chwiejnego poczucia narodowego dawnych mieszkańców okolicy Nowogródka:

> Świadomość narodowa jest zjawiskiem bardzo skomplikowanym. Często ludzie opowiadają się za konkretnym pochodzeniem narodowym w zależności od sytuacji, tj. wybierają korzystniejszą opcję narodową – zapewniają lepsze warunki życia. Dotyczy to nie tylko rodzin mieszanych, ale również jednolitych etnicznie (Lewaszkiewicz 2017: 45–46).

Ines Katharina Ackermann w kontekście języka jako ważnego elementu tożsamości na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim przekonująco twierdzi: „Istnieje również możliwość zmiany tożsamości lub posiadania więcej niż jednej. W różnych sytuacjach społecznych ta sama osoba prezentować się w różny sposób, a więc prezentować również inną część swojej tożsamości“ (Ackermann 2015: 48).

Na pograniczu bałtycko-słowiańskim przez wieki istniała potrzeba bezkonfliktowego dostosowania się do ciągłych zmian w warunkach polityczno-społecznych i językowo-kulturowych. Taka nieostrość granic językowych i tożsamościowych pozwalała ludności lawirować pomiędzy różnymi sytuacjami polityczno-społecznymi i umożliwiała unikanie jednoznacznego deklarowania tożsamości.

Wspólnota komunikatywna składająca się z ludności wielojęzycznej, którą stworzyło Wielkie Księstwo Litewskie, jest obecna na pograniczu bałtycko-słowiańskim do dzisiaj poprzez dalsze używanie określenia *prosty*. Wszystko wskazuje na to, że w warunkach wielojęzyczności i wielokulturowości niezmiernie istotną rolę odgrywa nieostrość granic językowych i tożsamościowych.

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

BIBLIOGRAFIA

Ackermann Ines Katharina 2015: *Granice języka. Samookreślenia Polaków na Białorusi i Litwie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Bardach Juliusz 1988: *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Bednarczuk Leszek 1999: *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Edukacja.

Čekmonienė Irena, Čekmonas Valerijus 1993: *Język litewski dla każdego* (*Lietuvių kalba kiekvienam*), Kaunas: Šviesa.

Chynczewska-Hennel Teresa 1985: *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Engelking Anna 1996: Każda nacja swoju wieru ma. – *Polska Sztuka Ludowa. Konteksty* 3–4, 177–183.

Getka Joanna 2012: *Prosta mowa końca XVII wieku – język „Nauk Parafialnych" (Poczajów 1794)*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Grek-Pabisowa Iryda 1997: Językowa rzeczywistość na dawnych Kresach północno-wschodnich. – *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Kabzińska Iwona 1999: *Wśród „kościelnych Polaków". Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

Konczewska Katarzyna 2021: *Polacy i język polski na Grodzieńszczyźnie*, Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.

Kniūkšta Pranas 1990: *Wileńszczyzna i język litewski*, Wilno: Mokslas.

Lazutka Stanislovas 1997: Język Statutów Litewskich i Metryki Litewskiej. – *Lithuania* 1/2 (22/23), 26–33.

Lewaszkiewicz Tadeusz 2017: *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Maryniakowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Zielińska Anna 1996: *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych Kresów północno-wschodnich*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

Wydawniczy.

Masalska Irena 1999: Kilka uwag o ukrainizmach i rusycyzmach słownikowych w języku powojennej inteligencji polskiej Lwowa. – *Studia nad polszczyzną kresową* 9, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Morita Koji 2001: Teksty gwary polskiej ze wsi Naliboki na Białorusi. – *Studia nad polszczyzną kresową* 10, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Morita Koji 2002: Związek *prostej mowy* na dawnych Kresach Wschodnich z *prostą mową* w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne. – *Studia Slawistyczne* 3: *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Białystok: Libra.

Morita Koji 2004: *Mowa prosta* na Kresach Wschodnich w aspekcie historycznym. – *Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie. Tradycja i współczesność*, Wrocław: Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego.

Morita Koji 2006: *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki). Studium porównawcze*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Radzik Ryszard 2000: Język jako wyznacznik tożsamości Białorusinów. – *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Białystok: Katedra Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku.

Radzik Ryszard 2000: *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Smoczyński Wojciech 2007: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Wydawnictwo Uniwersytetu Wileńskiego.

Smułkowa Elżbieta 2000: Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego? – *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Białystok: Katedra Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku.

Witkowski Wiesław 1969: *Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku*, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Oddział w Krakowie.

Zdaniukiewicz Alojzy Adam 1972: *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*,

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

Wrocław: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich.

Zinkevičius Zigmas 1993: *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Zinkevičius Zigmas 1996: *Lietuvių kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

ГЛЗ 2000: *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*, сост. Е. А. Кузьминова, Москва: Издательство МГУ.

ГС 1970: *Граматика слов'янська І. Ужевича*, відп. ред. М. А. Жовтобрюх, уклад. І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. Київ: Наукова думка.

Зизаній Лаврентій 1980: *Граматика словенська*, відп. ред. В. М. Русанівський; підготовка до вид. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка.

Зинкявичюс Зигмас 1996: *Восточная Литва в прошлом и настоящем*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Мякишев Владимир П. 2008: *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków: Lexis.

Савич Николай А. 1990: О языковой ситуации в одном из ареалов юго-восточной части вильнюсского района. – *Kalbotyra* 41(2), 41–48.

Смотрицький Мелетій 1979: *Граматика*, Київ: Наукова Думка.

ТДМ 1999: *Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси*, под ред. А. Н. Булыко, Л. П. Крысина, Минск: Беларуская навука.

Успенский Борис А. 1994: *Краткий очерк истории русского языка (XI – XIX вв.)*, Москва: Гнозис.

Яскевіч А. А. 2001: *Старабеларускія граматыкі*, Мінск: Беларуская навука.

Gauta 2021 11 23

Priimta 2021 12 23

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

THE AMBIGUITY OF EXPRESSION *SIMPLE LANGUAGE* IN THE BALTO-SLAVIC BORDER REGION FROM THE PERSPECTIVE OF THE LITHUANIAN LANGUAGE

Summary

This paper deals with the so-called *język prosty* which has been used for ages by various national groups living in the Balto-Slavic border region. This homely and unofficial language functions among the lower social classes only as a vehicle for verbal communication within multilingual communities.

The author also mentions the fact that in the past there existed a language called by a similar name. From the 16th century to the middle of the 17th century, in the Grand Duchy of Lithuania there functioned a written language referred to as *prosta mova*. It was then the official literary language, apart from Old Church Slavonic. It also served as a communication tool for the upper social classes in the multilingual country.

The main goal of this paper is to highlight the ambiguity of expression *simple language* in the Balto-Slavic border region, paying more attention to the interpretation of the meaning from the perspective of the Lithuanian language.

There are actually two different languages, while the circumstances of their creation are similar. The author enumerates the similarities between *język prosty* and *prosta mova*:

1. They can be contrasted with languages of higher status in the linguistic hierarchy: in the past it was Old Church Slavonic, whereas nowadays these are the Polish, the Russian, the Belarusian and the Lithuanian literary languages. At the same time, they indicate the position in the social hierarchy of their users;

2. They are hybrids created so as to enable communication within multilingual communities, in the past as a written language, and today as a spoken language;

3. Without being directly related to any nationality, they allow for the maintenance of the ambiguity of linguistic and identity boundaries in disputes between different nationalities.

The communicative group using numerous languages which developed out of the

doi.org/10.35321/bkalba.2021.94.09

Grand Duchy of Lithuania exists till today and is continued in the Balto-Slavic border region by the still used expression *prosty*. In the conditions of the multilingualism and multiculturalism, the ambiguity of language and identity boundaries plays an extremely important role.

KEYWORDS: Balto-Slavic border region, multilingualism, multiculturalism, język prosty, prosta mova, Grand Duchy of Lithuania.

KOJI MORITA
Tokyo University of Foreign Studies
3-11-1 Asahi-cho, Fuchu-shi, Tokyo 183-8534, Japan
morita@tufs.ac.jp